

Uitgeschreven versie podcast De Wettenfabriek aflevering 8: Ga van mijn stoel af

Verteller: Welkom bij De Wettenfabriek, de podcast over... wetten. Mijn naam is Kees Dorresteyn en in deze aflevering kijken we naar de rol van de rechter. De wetgever die maakt de wetten en de rechter die legt ze uit. Klinkt overzichtelijk, maar waarom is er dan toch zo vaak discussie over?

Verteller: Dat hoor je in deze aflevering, onder andere van hoogleraar staatsrecht Jerfi Uzman:

Jerfi Uzman: En daar is nu een hele discussie over losgebarsten tussen mij en mijn medehobbyisten;

Verteller: En universitair docent Laura Burgers:

Laura Burgers: Het is natuurlijk helemaal niet ideaal dat een rechter de overheid op die manier of de staat op die manier op de vingers tikt.

Verteller: Zij doet onderzoek naar klimaatrechtspraak. Want daar gaan we het vandaag over hebben.

<Fragment NOS journaal 24 juni 2015:

Nieuwslezer: "Goedenavond. Ze waren er zelf dus ook even beduusd van, de mensen van klimaatorganisatie Urgenda. Ze kregen van de rechter helemaal gelijk in de rechtszaak die ze hadden aangespannen tegen de Staat. Nederland moet veel meer doen om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen.">

<Fragment Urgenda 24 juni 2015:

Rechter: "Anders gezegd, het berusten in een geringere reductie is onrechtmatig tegenover Urgenda."
[Applaus].>

Verteller: Een uitspraak van de rechter, gevolgd door applaus. Laura Burgers kan dat wel verklaren. Zij vertelt waar de zaak om draaide en waarom de uitspraak zo bijzonder was.

Laura Burgers: De Urgendazaak ging eigenlijk over een reductiedoel voor broeikasgassenuitstoot en dan met name over de snelheid van die broeikasgassenuitstoot reduceren. De Nederlandse overheid was eerst van plan dat tamelijk snel te gaan doen, 30% ten opzichte van 1990 in het jaar 2020, en heeft dat aantal op een gegeven moment terugschroefd naar 20 en toen trok de stichting Urgenda aan de bel en zei: dat is te langzaam, je moet al eerder sneller reduceren. Dus dat is de inzet van de rechtszaak geweest en uiteindelijk heeft de rechter die stichting Urgenda gelijk gegeven en gezegd: inderdaad, in 2020 moet je minimaal 25% al reduceren.

<Fragment Urgenda 24 juni 2015:

Rechter: "De beslissing luidt dan als volgt; De rechtbank beveelt de Staat om op de vordering van Urgenda voor zover optredend voor zichzelf het gezamenlijke volume van de jaarlijkse Nederlandse emissies van broeikasgassen zodanig te beperken of te doen beperken dat dit volume aan het einde van het jaar 2020 met ten minste 25 procent zal zijn verminderd in vergelijking met het niveau van het jaar 1990.">

Laura Burgers: Dat was de eerste keer dat een overheid echt een specifiek reductiepercentage werd opgedragen, dus dat was eigenlijk uniek. Dat is heel belangrijk geweest, maar er is eigenlijk nog iets wel belangrijkers gezegd in het hoger beroep door het Hof en dat is ook bevestigd door onze Hoge Raad, namelijk dat door te weinig broeikasgassenuitstoot terug te dringen de Staat mogelijk mensenrechtenschendingen begaat. Dat is inmiddels helemaal mainstream geworden. Dus wat dat betreft heeft deze zaak ook echt een doorbraak betekend, namelijk: het klimaat is een mensenrechtenkwestie.

<Fragment NOS 20 december 2019:

Rechter: "De Hoge Raad zal nu uitspraak doen.">

<Fragment NOS 20 december 2019:

Rechter: "Het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens verplicht de Staten die bij het verdrag zijn aangesloten, om hun ingezetenen de rechten en vrijheden te verzekeren, die in het verdrag zijn vastgelegd. Artikel 2 van het verdrag beschermt het recht op leven en artikel 8 het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven.">

Laura Burgers: Er is heel veel kritiek gekomen vanuit met name staatsrechtgeleerden, maar ook vanuit vele anderen dat dat Urgendavonniss te ver zou gaan en een van de gebezigde argumenten dan was dat het een glijdende schaal effect zou hebben en dat nu de rechter op alle beleidsterreinen eigenlijk zou kunnen gaan zeggen wat de overheid moest doen.

Verteller: De Landsadvocaat, de advocaat van de Staat, kwam ook met die kritiek.

<Fragment VPRO Tegenlicht 21 september 2015:

Landsadvocaat: "Ik vind wel belangrijk dat dit proces plaatsvindt. Ik denk zelfs ook dat de staatssecretaris dat belangrijk vindt, maar waar ik echt diep van overtuigd ben is dat in deze zaak de rechter niet een oordeel zou moeten vellen over het gewenste reductieniveau. Het hoort thuis bij de regering en wetgever.">

Laura Burgers: Ja, maar ik denk wel dus dat het in die klimaatzaken mogelijk ook anders kan zijn dan in ander soort zaken. Juist omdat het klimaatprobleem zo'n gigantische crisis is, waar ook de mensenrechtenschendingen van een existentieel niveau zijn, dus rechterlijk ingrijpen op dat gebied vind ik meer voor de hand liggen dan misschien op sommige andere gebieden.

Verteller: De Staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu, Wilma Mansveld, vond het niet voor de hand liggen en ging in hoger beroep tegen de uitspraak van de rechtbank.

<Fragment NOS Nieuwsuur 1 september 2015:

Staatssecretaris Mansveld: "De vraag is natuurlijk welke ruimte heeft een kabinet om beleid uit te voeren. En welke rol speelt de rechter daar dan in. We hebben natuurlijk in Nederland de scheiding der machten, dat is in bijna alle democratieën zo en het is natuurlijk belangrijk dat we kijken wie welke rol heeft en hoe die uitgevoerd wordt.">

Verteller: Dat het kabinet in hoger beroep ging tegen het vonnis was dus niet omdat het niks voelde voor vermindering van CO2-uitstoot; Nee, het ging om de vraag of de rechter bevoegd is om de overheid te verplichten wetgeving te maken. De inzet van het hoger beroep was dus de machtenscheiding.

<Fragment Urgenda 23 oktober 2018:

Rechter: "De Staat heeft verder een beroep gedaan op de trias politica, en op de rol van de rechter in ons staatsbestel.">

Laura Burgers: Of eigenlijk moet ik beginnen misschien bij; Je wil dat er een wetgevende macht is... dat zijn dan vertegenwoordigers van ons allemaal; Die zeggen wat in de wet staat. Dan heb je een andere tak van de overheid dat is de uitvoerende macht; die legt die wetten ten uitvoer. En je hebt nog de rechtsprekende macht die bepaalt is het recht wel of niet goed toegepast. Dus dat is in een notendop de trias politica.

Jerfi Uzman: De gedachte achter de rechtsstaat en ook machtenscheiding is om ervoor te zorgen dat er geen arbitraire beslissingen worden genomen hè. Dus je kunt je voorstellen dat als degene die de regels maakt, ook degene is die ze toepast en ook degene is die vervolgens controleert of ze wel goed zijn toegepast; dat dan de slager zijn eigen vlees gaat keuren.

Verteller: Je hoort Jerfi Uzman, die is gespecialiseerd in de rol van de rechter. Hij vertelt ons hoe de machtenscheiding-er in Nederland precies uitziet.

Jerfi Uzman: Nou, vrij chaotisch eigenlijk, in de zin dat dat wij niet zo'n heel erg duidelijke scheiding van machten hebben. Amerika is bijvoorbeeld een land waar een veel striktere machtenscheiding is.
<Fragment C-Span 5 oktober 2011

Justice Scalia: "Because the Europeans don't even try to divide the two political powers, the two political branches: the legislature and the chief executive. In all of the parliamentary countries the chief executive is the creature of the legislature, there's never any disagreement!">

Jerfi Uzman: In de Amerikaanse cultuur zit iets van door tegenspraak kun je de waarheid naar boven tillen. Nou, dat past veel minder bij wat we noemen het west noord Europese model, dus Duitsers, Nederlanders, Scandinaviërs; Die houden meer van... door samenwerking, door overleg, compromissen sluiten om er te komen. En dat betekent dus ook dat die machtenscheiding bij ons minder strikt is en dat betekent dus ook dat het meer toegestaan is om soms ook op elkaars stoel te gaan zitten.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Kamerlid Kops: "Dat exact heeft de rechter dus gedaan; De rechter is op de stoel van de politiek gaan zitten; Ook op de stoel van deze minister.">

█<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Kamerlid Van der Staaij: "De rechter is hiermee naar onze overtuiging te zeer op de stoel van de wetgever gaan zitten."

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 24 september 2015.

Kamerlid Dijkstra: "Ik, voorzitter, vind het een rare uitspraak. De rechter is op de stoel van de politiek gaan zitten.">

Jerfi Uzman: Ik hou nooit zo heel erg van die term op elkaars... de rechter zit op de stoel van de wetgever ofzo; vraag ik me altijd af wat iemand er precies mee bedoelt. Maar het is dus toegestaan soms om op elkaars terrein te komen. Ook omdat we zien dat elke staatsmacht zijn eigen sterke punten heeft. En dat betekent dus ook dat de ene staatsmacht soms de andere een beetje kan helpen in zijn taak.

Verteller: Het is de vraag of die hulp wel altijd gewaardeerd wordt. Maar dat hoor je later. Eerst eens naar de rechter om te vragen hoe die haar taak ziet. Dineke de Groot is president van de Hoge Raad.

Dineke de Groot: De verhouding tussen de taken van de rechter en de wetgever bekijk ik natuurlijk vooral vanuit de taak van de rechter; En dat is een rol in de trias politica waarin de wetgevende en de uitvoerende macht samenwerken met de rechterlijke macht en waarbij de rechter tot taak heeft om de rechtsregels toe te passen in het individuele geval. Dat betekent dat de rechter de wet tot uitgangspunt neemt en de wet toepast; en daarbij soms voor vragen van uitleg van de wettelijke bepaling komt te staan.

Jerfi Uzman: Wat we natuurlijk in een moderne samenleving zien is dat het soms nodig is dat er ja, daar waar helemaal geen regels zijn dat er ad hoc wat regels worden bedacht. En dat doet de rechter wel. Maar dat doet die dan door de regels die er al zijn, door die anders uit te leggen. Door die soms toe te passen op gevallen waar ze eigenlijk niet voor geschreven zijn en zo zie je dat zo'n rechter wel beperkt algemene regels kan maken.

Dineke de Groot: Bij de uitleg van wettelijke bepalingen ziet de rechter natuurlijk ook wel eens situaties waar je je afvraagt of wetgeving ja wel helemaal in orde is of er niet iets aan mankeert. Dat zijn vaak situaties waarin, in een uitspraak te zien is dat de Hoge Raad dat ook heeft geconstateerd en daar ook een oplossing voor heeft geprobeerd te vinden.

Jerfi Uzman: We leven in een heel complexe samenleving waar wetgeving heel complex is en waar het ook heel moeilijk is om te besturen en dan mag die rechter die mag best die wetgeving een beetje helpen. En, die rechter heeft denk ik ook een belangrijke rol bij het beschermen van minderheden, groepen die bijvoorbeeld weinig in het parlement een stem hebben en die kan die grondrechten met name dan he, dat Europees mensenrechtenverdrag, gebruiken als een manier om de wetgever en het bestuur soms ook een beetje te dwingen om beter na te denken over keuzes. En ook vooral beter uit te leggen.

Dineke de Groot: De Hoge Raad heeft eigenlijk diverse mogelijkheden om iets te doen als het idee bestaat dat wetgeving onvolkomen is. Vaak kun je een oplossing in de zaak zelf bereiken door binnen de wetgeving, binnen het bereik van de wetgeving in de omstandigheden van het geval een oplossing te zoeken die niet in strijd is met de wet, maar toch ook recht doet aan de hand van rechtsregels aan de omstandigheden in het individuele geval. Als dat niet kan en d'r moeten keuzes worden gemaakt die echt op het terrein van de wetgever liggen en waar de rechter niet in kan treden, dan kan de Hoge Raad dat ook benoemen. Ja, en in een heel enkel geval komt het ook voor dat de rechter zowel ziet dat er iets niet goed is als ook de echte oplossing zelf kan aandragen. Dat zit er dan een beetje tussenin.

<Fragment Mr. Frank Visser doet uitspraak 27 maart 2019:

Meester Visser: "Dit is mijn beslissing; de zaak is afgedaan. Dank u wel.">

Verteller: De rechter kan soms zelf een oplossing aandragen, maar daar zitten wel grenzen aan. Zo kan de rechter niet bepalen dat de wetgever de wet moet aanpassen, vertelt Jerfi Uzman.

Jerfi Uzman: Nee, dat mag die niet en dat heeft de Hoge Raad eigenlijk ook al 15, 20 jaar geleden vrij helder gezegd. Kijk de rechter kan waarschuwen. Hij kan signalen geven. Dit is onverstandig. De rechter mag ook wetten in strijd met grondrechten, internationale grondrechten verklaren. En hij mag

zelfs zeggen, en dat heeft hij in het verleden ook wel eens gedaan, dat een gebrek aan wetgeving, dat dat onrechtmatig is. Dus dat als er geen wetgeving is, dan mag de rechter wel verklaren, verklaring voor recht geven noemen we dat, dat dat op zichzelf onrechtmatig is. Maar waar de grens ligt is dat hij niet mag zeggen, wetgever je moet nu deze wet maken.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Kamerlid Van der Staaij: "Sinds het Waterpaktarrest was de Hoge Raad duidelijk: het past de rechter niet om de deurwaarder achter de wetgever aan te sturen. Maar komt de redenering die nu wordt gevolgd in feite toch niet neer op een wetgevingsbevel? Worden de bakens hiermee niet verzet?">

Jerfi Uzman: Het uitgangspunt is de rechter toetst wetten en bestuurshandelingen, dus als de regering bepaalde beslissingen neemt in individuele gevallen; die toetst hij aan hoger recht. En dat kan in wetten staan. Dat kan in de Grondwet staan. Dat kan in internationale verdragen staan. Op dat uitgangspunt hebben we een paar, of eigenlijk één belangrijke uitzondering in Nederland en daar zijn we vrij uniek mee in de wereld; We zijn niet het enige land, maar het zijn er niet heel veel. Wij hebben in Nederland in de Grondwet staan in artikel 120 dat het niet aan de rechter is om wetten ongrondwettig te verklaren.

Tom van der Meer: In elke democratie hebben we eigenlijk te maken met een hele moeilijke afweging. Aan de ene kant willen we dat er een soort van scheiding van de machten is. Aan de andere kant wil je ook dat de volksvertegenwoordiging het laatste woord heeft. In Nederland hebben we behoorlijk veel nadruk gelegd op het feit dat uiteindelijk de politiek, de volksvertegenwoordiging, de doorslag geeft. Dus die is ook degene in Nederland die mag interpreteren of bepaalde wetgeving in lijn is met de Grondwet. Dat is meteen weer spannend, want de wetgever is tegelijkertijd ook de Grondwetgever, dus dat is dezelfde instantie. Dus als die zegt deze wet vind ik in lijn met de grondwet; Wie houdt die persoon dan tegen?

Verteller: Je hoort politicoloog Tom van der Meer. Hij was lid van de staatscommissie parlementair stelsel. Die pleitte voor de invoering van een constitutioneel hof. De commissie wilde graag dat rechters aan dat hof kunnen vragen om wetten te toetsen aan de Grondwet.

Tom van der Meer: Als je een constitutioneel hof instelt, dat zijn maar een paar rechters die mogen toetsen, alleen maar op verzoek van individuele rechters op lagere niveaus. Als die mag toetsen kan die misschien wel bepaalde wetgeving voor hele specifieke gerichte casussen even buiten werking stellen, want die legt daarmee in feite de wet terug bij de wetgever met een soort van opmerking van: ja in deze casus kan deze wet niet gegeven onze Grondwet, dus bedenk een list. Kom zelf met de oplossing. Dan houd je het initiatief voor de wetgeving bij de wetgever, maar heb je ook een onafhankelijke toetsing daarvan. Dat is hoe een constitutioneel hof zou kunnen functioneren en op die manier is het een soort van uitlaatklep, een ventiel, een noodventiel, voor het functioneren van de democratie. Want stel je nou eens voor dat we in Nederland wetgeving krijgen die echt bijna haaks staat op de grondwet, wie is dan in staat om dat te corrigeren?

Dineke de Groot: Nou, de Hoge Raad, de president en de procureur-generaal bij de Hoge Raad, die hebben in het verleden al drie keer geadviseerd over de vraag of constitutionele toetsing in Nederland een plek zou kunnen krijgen. En de strekking daarvan is telkens geweest: als de wetgever daar een behoefte heeft dan pleit er ja, juridisch eigenlijk niet zoveel tegen.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 19 januari 2022:

Minister-president Rutte: "En het coalitieakkoord geeft een duidelijke opdracht om met constitutionele toetsing aan de slag te gaan. Ik wil nu niet vooruitlopen op de precieze vorm en invulling hiervan, daarover moeten we ook binnen het kabinet het gesprek voeren.">

Verteller: Die constitutionele toetsing lijkt er dan toch te gaan komen. Maar zoals Jerfi Uzman al zei: de rechter toetst nu al wetten aan internationale verdragen. Hoe communiceert de rechter daarover eigenlijk met de wetgever?

Dineke de Groot: D'r vindt zeker communicatie plaats tussen de wetgever en de rechter. Natuurlijk om te beginnen al in rechterlijke uitspraken, want die worden gepubliceerd. Alle inhoudelijk gemotiveerde uitspraken van de Hoge Raad worden gepubliceerd op rechtspraak.nl en dat is een mogelijkheid voor eenieder om kennis te nemen van de uitleg van de wet door de Hoge Raad en dus ook voor de wetgever.

<Fragment NOS 20 december 2019:

Rechter: "Een persbericht over deze zaak, en de tekst, de volledige tekst van de uitspraak, staan om half 12 op de website rechtspraak.nl voor iedereen beschikbaar.">

Dineke de Groot: Maar d'r vindt natuurlijk nog veel meer communicatie plaats, bijvoorbeeld de president en de procureur-generaal hebben een wetgevingsadviserende taak in die zin dat aan hen kan worden gevraagd om een wetgevingsadvies uit te brengen over een voorgenomen wetsvoorstel en dat komt ook regelmatig voor en die adviezen worden dan ook gepubliceerd op de website van de Hoge Raad.

Jerfi Uzman: En we hebben dus nu een rechter die best wel... die dialoog met, beroemde dialoog met de wetgever heeft, maar wat mij als staatsrechtjurist opvalt is dat we hebben eigenlijk nog heel weinig recht, staatsrecht, normen, om die relatie tussen de rechter en de wetgever vorm te geven. Eigenlijk, en hiermee wil ik niet de Hoge Raad beledigen, maar het... de rechter is nog een beetje een goed bedoelende hobbyist in die relatie tussen rechter en wetgever.

Verteller: De rechter kan dus laten weten dat wetgeving wat hem betreft anders moet. Maar reageert de wetgever hier dan vervolgens op?

Dineke de Groot: Ja, dat komt wel voor dat de wetgever naar aanleiding van een arrest van de Hoge Raad weer wetgeving gaat maken, maar het komt bijvoorbeeld ook wel voor dat dat jaren duurt en dat er allerlei uitspraken worden verzameld die worden meegenomen als er modernisering van een bepaalde wet plaatsvindt.

Verteller: En zoals de rechter iets kan vinden van wetten, zo kan de politiek iets vinden van rechterlijke uitspraken.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Voorzitter Arib: "Ik heropen de vergadering. Aan de orde is het debat over de Urgendzaak.">

Jerfi Uzman: Kijk je moet daar als politicus voorzichtig mee zijn en ik denk dat een heel belangrijke norm in onze rechtstaat, en dat is denk ik wel echt kenmerkend voor de Nederlandse rechtstaat, is het wederzijds respect. De Duitsers hebben daar een prachtig woord voor, interorganrespekt. We noemen het in Nederland ook wel eens het beginsel van constitutionele hoffelijkheid; De

staatsmachten moeten een beetje hoffelijk zijn tegenover elkaar; Dus je moet dat met respect doen, tegelijkertijd; Kijk het is wel de taak van een politicus om misstanden in de samenleving te signaleren en om het daarover te hebben.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Voorzitter Arib: "De heer Baudet."

Kamerlid Baudet: "Dankuwel, Ja, in aanvulling op wat ambtsgenoot Kops hier zojuist zei, wilde ik ook nog toevoegen dat de heer Moorlag wekt de indruk dat de Tweede Kamer geen kritiek zou kunnen hebben op uitspraken van rechters. Dat is natuurlijk absurd. De Tweede Kamer moet overal kritiek op kunnen hebben en moet overal over nadenken.">

Jerfi Uzman: En een politicus mag het oneens zijn met de rechterlijke uitspraak. Je mag zeggen van nou, de rechter past deze wet op deze manier toe en dat leidt wat mij betreft tot onjuiste of onbevredigende uitkomsten en dat betekent dus dat we die wet moeten aanpassen. Als je het zo aanvliegt, dan is daar niks mis mee.

Jerfi Uzman: Wat we natuurlijk de afgelopen jaren hebben gezien is dat politici ook wel termen gebruiken, kwalificaties... gekkenwerk, gekkenhuis, onzinnig, en ik denk dat dat past niet helemaal bij het soort van respect over en weer dat we gewend zijn. Net zoals een rechter in zijn uitspraak natuurlijk ook niet zal zeggen dat een wet gekkenwerk is of iets dergelijks.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Kamerlid Kops: "Voorzitter, niks Hoge Raad; de rechters hebben zich omgedoopt tot CO₂-raad vol met klimaatgekkies, die geen rechtspreken maar klimaatpolitiek bedrijven.">

Jerfi Uzman: Ja, dat is echt iets om je zorgen over te maken. Kijk, ook daar weer, d'r zijn ook politicologen bijvoorbeeld die in het verleden wel hebben gezegd van: passie hoort bij de politiek en dat er dan wat grote woorden worden gebruikt, dat hoort er nou eenmaal bij en we moeten niet een al te sloom, saai spelletje hebben. Die machten moeten elkaar tegenspel geven, maar ze moeten toch ook samenwerken en met elkaar door één deur blijven kunnen.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Voorzitter Arib: "Dat staat wel een beetje op gespannen voet met de scheiding der machten en hoe wij met onze instituties omgaan. Dat het gaat om de uitspraak; Het staat iedereen vrij om dat af te kraken, maar niet om de personen. Daar moet u het ook mee doen, om in de termen van de Rijdende Rechter te spreken.">

Verteller: Er klinkt soms flinke kritiek als mensen vinden dat de rechter zich op het terrein van de politiek begeeft, maar volgens Jerfi Uzman komt het ook voor dat de wetgever zaken bewust in het midden laat om ze door de rechter te laten invullen.

Jerfi Uzman: Soms helpt het om een bepaalde kwestie te depolitiseren om een beetje de politieke angel uit het debat halen. Waar de wetgever zich wel heel erg bewust van moet zijn is dat als je dat doet als wetgever, dat je soms de rechter een heel erg... met een politieke vraag opzadelt en dat kan soms schadelijk zijn voor het gezag van de rechter.

<Fragment Tweede Kamer der Staten-Generaal 11 juni 2020:

Kamerlid Moorlag: "Als de heer Kops het anders wil zien, dan doet hij er naar mijn smaak niet goed aan om de rechtspraak te gaan kapittelen, maar om hier dan wetsvoorstellen te doen die de norm

anders leggen of die de wet anders maken, zodat de rechter zich hierover niet kán uitspreken. Dat is toch de geëigende weg in plaats van de rechtspraak tussen de hamer en het aambeeld te plaatsen?”>

Dineke de Groot: In Nederland heeft niemand het laatste woord over het recht, omdat uiteindelijk altijd de dialoog tussen de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de rechterlijke macht bepalend is voor hoe het recht in elkaar zit en ook de behoefte in de samenleving daarbij zwaar moeten meewegen. En die doen dat in de praktijk ook. Dus je kunt eigenlijk het recht niet los zien van de wijze waarop het recht in de samenleving werkt.

Verteller: Als het op wetten aankomt, is er niet slechts één stoel. De spelers in de Wettenfabriek en in de rechtspraak zijn continu met elkaar in dialoog en houden elkaar daarmee scherp en in evenwicht. Juist omdat er niemand het laatste woord heeft.

Verteller: Dit was de laatste aflevering van De Wettenfabriek. Maar als je er nog geen genoeg van hebt kan je terecht op [Wettenfabriek.nl](https://www.wettenfabriek.nl) Dank voor het luisteren!